



*The Journal of Academic Social Science Studies*

**JASSS**

*International Journal of Social Science*

*Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2468>*

*Number: 27, p. 399-421, Autumn I 2014*

**BASRA MU'TEZİLE EKOLÜNÜN ÖNEMLİ ÂLİMLERİ VE  
FİKİRLERİNİN TEŞEKKÜLÜNDE AİLEVİ İLİŞKİLER**  
*THE LEADING WISES OF THE BASRA MU'TAZILA SCHOOL AND THE  
EFFECTS OF DOMESTIC RELATIONSHIPS ON THEIR IDEAS*

*Dr. Murat AKIN*

*Diyanet İşleri Başkanlığı*

**Özet**

Mu'tezile, Müslüman düşünce tarihinin en önemli ekollerindendir. Müslüman düşünce tarihinin teşekkül sürecinde büyük katkıları olan bu ekol, nassların yorumunun akılla da bilinebileceğini savunmakta olup bünyesinde farklı düşünceleri ve dini yaklaşımları barındırmasıyla meşhurdur. Akılcı ve eleştirel bir kelâm yöntemi kullanan Mu'tezile, Müslüman toplumların diğer din ve medeniyetlerle etkileşim sürecinde temel olarak tevhid düşüncesi etrafında gelişimini tamamlamış islâmi ve gayri islâmi düşünce taraftarlarıyla önemli fikri mücadelelerde bulunmuştur. Mu'tezili düşüncenin esasını oluşturan akılcılık, başka düşünceleri olduğu gibi kendi düşüncelerini de devamlı gözden geçirmeyi mümkün kıldığından dolayı içsel bir takım farklı yaklaşımların doğmasına sebep olmuştur. Mu'tezili düşünce değişik alt birimleri olmakla beraber özde, Emevîler döneminde Basra'da etkin olan "Basra ekolü" ve Abbâsîler döneminde Bağdat'ta etkin olan "Bağdat ekolü" olarak iki ekole sahiptir. Bu temel iki ekolden biri olan Basra ekolü çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Mezhepler Tarihi ve Kelâm İlminde ekoller incelenirken bu ekollerin teşekkülünde çevresel, kültürel ve sosyal yapının etkisi üzerinde durulmuştur. Makalemizde Basra bilginlerinin fikirlerinin oluşmasında ve şekillenmesinde çevre ve aile gibi etkenlerin rolü üzerinde durulmuştur. Realiteye son derece önem veren Mu'tezile'nin farklı iki kolundan biri olan Basra bilginlerinin düşüncelerinde başta aile olmak üzere çevresel şartların etki ihtimali değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bir ekol içinde yer almada ailevi ilişkilerin etkisi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda Basra Mu'tezile ekolünden, bilginlerin düşünce ve yaşamlarından kesitler verilerek Basra ekolünün düşünsel karakteristik özellikleri açıklanmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Mu'tezile, Basra Ekolü, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Tevhid

### Abstract

Mu'tazila form one of the most important schools of in the history of Islamic thought. This school has made contributed greatly to its development. This school defends the position that tenets of dogma are also reachable through logic. Also this school is well known because it is comprised of many different ideas and religious approaches. Because rationalism facilitates self-criticism/its own reviewing, such as reviewing other thoughts, it led to different approaches from its beginning. Although Mu'tazila thought has many subdivisions, it has had two main schools. One of them is the Basra School, which held sway in Basra during the Omayyad era. The other was the Baghdad School, which flourished in Baghdad during the Abbasid era. The Basra School is main focus of this study. During study on the history of sects and the logos (kalâm) schools, the effects of the environmental, cultural and social structures on these schools have been deeply researched. The domestic and environmental effects on these thinkers have been particularly studied. Also in this study, the possibility of effects of family and environment on the thinking of the Basra school intellectuals has been deeply discussed. So in this study, the effects of family relationships have been stressed in the context of the school. Thus by giving some samples from the lives and thinking of the Basra Mu'tazila schools, the general characteristics of Basra School have been explained.

**Key Words:** Mu'tazila, Basra School, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Tawheed

### GİRİŞ

Mezhep tarihçileri, her bir ekolü farklı şekilde gruplandırdıkları gibi Mu'tezile mezhebini de muhtelif yöntemlerle birçok gruplara ayırmışlardır. Bunlar genel itibariyle bazı eserlerde yirmi iki<sup>1</sup> bazı eserlerde yirmi olarak belirtilmiştir.<sup>2</sup> Mu'tezile'yi daha değişik şekilde gruplandırılan kaynaklar da bulunmaktadır.<sup>3</sup> Mu'tezile ekolü, temel olarak Basra (Basrîyyun) ve Bağdat (Bağdadîyyun) ekolleri olmak üzere iki kola sahiptir.<sup>4</sup> Bu ekollerin oluşumu hakkında net bir tarih olmamakla birlikte, Harun er-Reşîd (ö. 193/809)'in yönetiminde olduğu, Basra ekolünden Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.

<sup>1</sup> Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tsh.: Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1990/1410, C. I, s. 141; Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâru bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire, 1326/1824, C. IV, s. 345.

<sup>2</sup> Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temimî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 2003, s. 82 (Bunlar Mu'tezilî âlimlerin isimlerine nisbeten: Vâsılıyye, Amreviyye, Huzeyliyye, Nazzâmîyye, Esvâriyye, Muammeriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Bişriyye, Hişâmîyye, Murdâriyye, Sümâmîyye, Câhuziyye, Hâbitiyye, Himâriyye, Hayyâtiyye, Salihîyye, Merîsiyye, Şahhâmîyye, Ka'bîyye, Cübbâîyye ve Behşemiyye gruplarıdır.)

<sup>3</sup> Geniş bilgi için bkz., Harputî Abdullatif, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen, Ankara, İlahiyat Yay., 2005; Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara, Hititkitap Yay., 2010, s. 53.

<sup>4</sup> Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut, Mektebetu'l-Mea'ârif, 1968, s. 30.

227/841) ve Bağdat ekolünden Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/835)'in de yaşadığı döneme denk geldiği büyük ihtimaldir.<sup>5</sup>

Basra ve Bağdat Mu'tezile bilginleri, farklı iki ekol olsalar da beş temel prensibi ittifakla kabul etmişlerdir.<sup>6</sup> Fakat bu beş temel prensibin açıklamasında farklılıklara gitmişlerdir. Kısaca usûl-i hamse olarak isimlendirdikleri bu prensipleri şöyle açıklamışlardır; Tevhîd prensibiyle Allah'ın tüm eksik sıfatlardan münezzehe olduğunu kabulle, İslâm dışındaki birçok düşünceye cevap vermişlerdir.<sup>7</sup> Adâlet prensibiyle de Allah'ın mutlak ahlaki mükemmelliğe sahip ve insanın yaptıklarından sorumlu olduğunun mantıksal açıklaması üzerinde durmuşlardır.<sup>8</sup> Bir diğer esas olan "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ile iyi ameller işleyen ahirette mükâfatlandırılmasının (va'd), kötü ameller işleyenlerin ise cezalandırılmasının (va'îd) kaçınılmaz olduğunu savunmuşlardır.<sup>9</sup> Bir diğer prensipleri olan "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ise, büyük günah işleyen kimsenin herhangi bir inkârda bulunmadığından kâfir olmayacağı, işlediği günah sebebiyle de imanda kalmayacağı, imanla küfür arasında bir yerde olacağı şeklinde açıklanmıştır. Son olarak Mu'tezile, Kur'ân'dan bazı deliller getirerek iyi amellerin emredilip kötü amellerin nehyedilmesinin Müslümanlara vacip olduğunu savunmuşlardır.<sup>10</sup>

Mu'tezilî ilkelerin ve fikirlerin oluşum sürecinde özellikle Basra ekolü içerisinde mevâlîlik<sup>11</sup> kendini hissettirmiştir. Şöyle ki; Beş temel esasın teşekkülünde en çok katkısı olan Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Ebû Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849) mevâlîdendir.<sup>12</sup> Allâf'tan sonra gelen İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/845)<sup>13</sup> ve Nazzâm'ın da öğrencisi Câhız (ö. 255/869)'ın mevâlî'den olduğu rivayeti<sup>14</sup> bu ekol içinde mevâlî etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Mevâlî, Mu'tezile'nin oluşum sürecinde ve bazı fikirlerinin teşekkülünde farklı etki düzeylerinde de olsa, tesirli olmuştur. Özellikle Basra ekolü bilginlerin mevâlîden olması da ayrıca dikkat çekicidir.

<sup>5</sup> İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DîA*, C. XXXI, s. 391-401.

<sup>6</sup> el-Hayyât, Ebû Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbn Râvendî el-Mülhîd*, Thk. H. S. Nyberg, Beyrut, 1987, s. 126.

<sup>7</sup> Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 2009, s. 149; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C. I, s. 44; Cârullâh, Zühdi, *el-Mu'tezile*, el-Müessesetu'l-Arâbiyyetu li'd-Dirasâti ve'n-Neşr, Beyrut, 1990, s. 60

<sup>8</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 133

<sup>9</sup> Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C. I, s. 45; Cârullâh, Zühdi, *el-Mu'tezile*, s. 59.

<sup>10</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 124, 611, 741.

<sup>11</sup> Mevâlî, azat edilmiş köle, veli, yardımcı, efendi, kölenin efendisi gibi anlamlara gelen "mevlâ" kelimesinin çoğuludur. Terim olarak, Arap kökenli olmayan Müslümanlar için kullanılmış ve yaygınlık kazanmıştır. (İbn Manzûr, *Lisanu'l Arab*, Beyrut 1990, c. XV, ss. 408-409)

<sup>12</sup> Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunus li'n-Neşr, Cezayir, 1974, s. 254.

<sup>13</sup> Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 131.

<sup>14</sup> İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *el-Fihrist*, Thk. eş-Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut, 1417/1997, s. 208.

Beş prensibin ilk defa ortaya atılmasında önemli katkıları olan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/749) ve Amr b. Ubeyd olmak üzere, bunların sistematik bir şekilde açıklamalarını yapan Allâf ve Nazzâm gibi bilginler, bu fikirleri savunurken çevresel faktörlerden etkilenmişlerdir. Bunun için özellikle ailevi ilişkilerden hareketle bu fikirlerin savunucuları olduklarını düşündüğümüz önemli bilginlerin hayatlarını ve önemli görüşlerini inceleyeceğiz. Makalemizde Mu'tezile'nin Basra ekolünü temsil eden önemli bilginlerden bazılarının hayatlarını ele alarak bu bilginlerin aynı düşünceleri paylaşmalarında yetişmiş oldukları ortamın ne derece etkin olduğunu tartışacağız.

### 1. Vâsıl b. Atâ

Vâsıl b. Atâ 80/699 yılında Medine'de dünyaya gelmiş<sup>15</sup> ve 131/749 tarihinde Basra'da vefat etmiştir.<sup>16</sup> Vâsıl, Mu'tezilî kelâm ekolünün kurucusu ve İslâm'da Nazarî Kelâm ilmini başlatan ve ortaya çıkaran kişi olup<sup>17</sup> Ebû Huzeyfe el-Gazzâl ismiyle anılır. Kendisinin iplikçilikle hiç uğraşmamasına rağmen bu isimle (el-Gazzâl) anılmasının sebebi; iplik pazarında çalışan fakir kadınlara sadaka vermek veya pazardaki Ebû Abdullah isimli arkadaşını ziyaret etmek için sıklıkla oraya gitmesi gösterilmektedir.<sup>18</sup>

Vâsıl b. Atâ, kaynaklarda maddî zenginliğe önem vermeyen, ibadetine düşkün ve zühd sahibi bir kimse olarak tanıtılmaktadır. Tabakât kitaplarında Vâsıl hakkında ibadetle geçirdiği gecelerinde yanında kağıt-kalem bulundurduğu ve okuduğu ayetlerde muhaliflerine karşı kullanabileceği ayetleri bulunca oturup onları yazdığını ve sonra yine namazına devam ettiği anlatılmaktadır.<sup>19</sup> O, dili güzel kullanan, güçlü bir hafızaya sahip-zeki, âlim ve hatip bir kişiliğe sahipti.<sup>20</sup> Sözlerini Kur'ân ayetlerinden ve arap şüirinden hızlı ve isabetli örnekler vererek düşüncelerini destekledi. Vâsıl b. Atâ ve arkadaşı Amr b. Ubeyd, İslâm coğrafyasında materyalistler, dinsizler ve zındıklarla kıyasıya fikir mücadelesi yapmışlardır.<sup>21</sup>

Kaynakların yetersizliği nedeniyle hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Vâsıl b. Atâ, ilk Mu'tezilî bilgileri, sıkı bir diyalogu olan Ali b. Ebi Talib (ö. 23/600)'in torunu olan Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-

<sup>15</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 209; İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Suzana D. Wilzer, Daru'l-Muntazır, Beyrut, 1409/1988, s. 29.

<sup>16</sup> İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnai'z-Zemân*, Kahire, 1949, C. V, s. 64.

<sup>17</sup> Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 85.

<sup>18</sup> Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinanî el-Leysî, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, Kahire, 1948, C. I, s. 14.

<sup>19</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 32.

<sup>20</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 28-29; Said Murad, *Medresetu'l-Basra el-İ'tizâliyye*, Kahire, 1992, s. 185.

<sup>21</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 35.; Ayrıca Vâsıl b. Atâ'nın hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz., Selim Özarlan, "Mu'tezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilîleri ve Başlıca Görüşleri", *CÜİFD*, C. VII / 1, 2003, Sivas, s. 161-181.

Hanefiyye (ö. 99/717)'den aldı.<sup>22</sup> Daha sonra Medine'den Basra'ya gidip orada Ebû Sa'id el-Hasan İbn Ebi'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'den ders aldı. Orada Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6), Beşşâr b. Burd (ö. 167/783-4) ve Amr b. Ubeyd gibi önemli şahıslarla tanıştı. Vâsıl b. Atâ, Basra'da kısa bir sürede kendisine bağlı birçok taraftar edinip bilginlerle çeşitli konularda münazaralarda bulundu. Ayrıca kendisi birçok talebe yetiştirdi. Onun talebelerinden olan Bişr b. Said (ö. ?) ve Ebû Osman el-Za'feranî (ö. ?), Bağdat ekolünün kurucusu olan Bişr b. el-Mu'temir'e Mu'tezilî fikirleri benimsetmişlerdir.<sup>23</sup> Bu da gösteriyor ki bir fikrin benimsenmesinde ilim halkasındaki arkadaşlarla yapılan münazaraların etkisi olabiliyor. Vâsıl b. Atâ'nın yaşadığı dönemde ilim sistemli bir şekilde yayılmadığı için, bilginlerin aynı ortamı paylaşmaları birbirlerinden daha fazla istifade etmelerine ve etkilenmelerine sebep olmuştur.

Mu'tezile ekolünün kurucusu olan Vâsıl b. Atâ, akli düşüncenin gelişmesine ve özellikle nassların yanında akla ve akli delillere gereken önemi vermiştir. Vâsıl b. Atâ, "Allah'ın kudret, hayat ve irâde gibi sıfatların varlığı kabul edildiğinde, iki ezeli kadim ilah ortaya çıkar" diyerek sıfatları nefyetmiştir.<sup>24</sup> Kaderle ilgili olarak da "Allah hâkim ve âdildir, O'na şer ve zulüm isnad edilemez. İnsanın kendisi iman ve küfrün itaat ve isyanın failidir" demektedir.<sup>25</sup> İmamet konusunda ise Ali'yi Osman'dan üstün tuttuğu için Şii diye isimlendirilmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın Basra ekolünün kurucusu olmasına rağmen, Bağdat ekolünün imamet fikrini savunmuş olması dikkat çekicidir.<sup>26</sup> Çünkü Basra ekolünün en önemli özelliklerinden birisi halifelerin kronolojik sıralamasını fazilet sıralaması olarak almalarıdır.<sup>27</sup>

Mu'tezile'nin beş esasından "el-menziletü beyne'l-menziletayn", "tevhîd" ve "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker" prensipleri Vâsıl b. Atâ tarafından ortaya çıkarılmıştır.<sup>28</sup> Bu da Vâsıl b. Atâ'nın varlık konusundan çok sıfat konusuyla ilgilendiğini göstermektedir. İbn Nedîm, Vâsıl b. Atâ'nın

<sup>22</sup> Çağatây, Neşet, "Vâsıl", *İA*, s. 219, Eskişehir, 1997, s. 20.

<sup>23</sup> Çağatây, Neşet, a.g.m., s. 221, 20.

<sup>24</sup> Mu'tezile'nin "teaddüd-i kudemâ" olarak ifade ettiği bu düşünceye göre, Allah'ın zatiyla birlikte sıfatların da ebediliği kabul edilirse, birden çok kadim/ezeli varlığın mevcudiyeti kabul edilir. Bu ise tevhid ilkesine aykırıdır. Buradan hareketle Mu'tezile'nin çoğunluğu sıfatları ya nefyeder, ya da mahlûk olduğunu savunur. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 182.

<sup>25</sup> Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C. I, s. 40-46; Said Murad, *Medresetu'l-Basra el-İ'tizâliyye*, s. 275.

<sup>26</sup> Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 767.

<sup>27</sup> Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Mesailü'l-İmame*, Beyrut, 1971, s. 51-52.

<sup>28</sup> Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s.53; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, C. XXXI, s. 393.

birçok eserinin bulunduğunu nakletmiştir fakat bu eserler günümüze kadar gelmemiştir.<sup>29</sup>

## 2. Amr b. Ubeyd

Asıl ismi Ebû Osman Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî olan ama daha çok Ebû Osman lakabı ile çağrılan Amr b. Ubeyd, Basralı olup 144/761 yılında Mekke yakınlarında Merân bölgesinde vefat etmiştir.<sup>30</sup> Ayrıca Amr b. Ubeyd'in İran asıllı ve mevaliden olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.<sup>31</sup> Mu'tezilî ilk fikirlerin oluşmasında büyük katkısı olan Amr b. Ubeyd, Basra'nın önemli kabilelerinden olan Temim<sup>32</sup> veya Beni Ukayl'in<sup>33</sup> efendisi olduğu kaynaklarda geçmektedir.

Abid ve zahid bir kişiliğe sahip olup din ve dünya işlerinde zamanının önemli âlimlerinden olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır.<sup>34</sup> Hocası Hasan el-Basrî onu "başladığı işi bitiren, insanlar için yararlı işler yapan, içi dışına uyan, melekler ve nebiler gibi edepli bir şahıs" olarak tanıtmaktadır.<sup>35</sup> İbnu'l-Murtezâ *Tabakât'*ında Mu'tezilî âlimler için aşırı derecede övgülerde bulunmaktadır. Amr b. Ubeyd'in kırk sene boyunca akşamın abdesti ile sabah namazını kılması, kırk sene yürüyerek hacca gitmesi, gecelerini bin rek'at namazla geçirmesi ve bu rek'atta da aynı ayeti okuyup tekrar etmesi<sup>36</sup> bunlardandır. Bu tür aşırı yüceltmeler, ekol içerisinde taassubun bir sosyolojik vaka olarak bulunduğunu göstermektedir.

Basra hadis âlimlerinden olan Hasan el-Basrî'nin ilim halkasından ders alan Amr b. Ubeyd, ilk hadis rivayet eden kelimcilerden zikredilmektedir.<sup>37</sup> Amr b. Ubeyd daha sonra Vâsıl b. Atâ ile birlikte oradan ayrılmıştı. Dokumacılıkla uğraşan Amr b. Ubeyd, hayatının sonraki dönemlerinde fikirlerinden çok etkileneceği Vâsıl b. Atâ ile de bu vesileyle tanışmıştır. Hocası Hasan el-Basrî'nin fikirlerine son derece bağlı iken büyük günah işleyenini dini bakımdan durumu meselesinde, ders arkadaşı olan Vâsıl b. Atâ ile yaptığı uzun münazaralardan sonra savunduğu görüşlerden vazgeçerek Vâsıl b. Atâ'nın fikirlerini benimsemiştir. Daha sonra da kız kardeşini Vâsıl b. Atâ ile evlendirip dostluğunu daha da pekiştirmiştir.<sup>38</sup> Amr b. Ubeyd'in kız kardeşini Vâsıl ile

<sup>29</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 209.

<sup>30</sup> Kâdî Abdulcebbâr, *Fadlû'l-İtizâl*, s. 242.

<sup>31</sup> Muhammed Sâlih Muhammed es-Seyyîd, *Amr b. Ubeyd ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Kahire, 1985, s. 19.

<sup>32</sup> İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Matbaatü's-Saade, 1932, C. X, s. 78.

<sup>33</sup> İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yan*, C. III, s. 460.

<sup>34</sup> Muhammed Sâlih, *a.g.e.*, s. 33.

<sup>35</sup> İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 460; Muhammed Sâlih Muhammed es-Seyyîd, *a.g.e.*, s. 33.

<sup>36</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 36.

<sup>37</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 136.

<sup>38</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 37.

evlendirmesi ikisi arasındaki samimiyeti daha da artırdığını görmekteyiz. Vâsıl b. Atâ'nın vefatından sonra yaklaşık on üç yıl Mu'tezilî fikirleri yaymaya çalışmıştır. İbnu'l-Murtezâ, Amr b. Ubeyd'i Mu'tezile tabakasının dördüncü kısmı içerisinde saymaktadır.<sup>39</sup> Mu'tezile'nin ikinci kurucusu olarak kabul gören Amr b. Ubeyd Mu'tezile'nin beş temel nazariyesinden olan “adâlet” ve “va'd ve va'îd” nazariyelerinin temelini atan Mu'tezilî âlim olarak belirtilmektedir.<sup>40</sup>

Amr b. Ubeyd Mu'tezile kelamcılarının savunduğu temel meselelerden olan ayet ve hadislerin te'vili, büyük günah işleyeninin durumu, irâde özgürlüğü ve Allah'ın vaidinde dönmesinin caiz olmaması gibi belli başlı konularda Vâsıl b. Atâ ile aynı görüşleri benimser. Ayrıca onunla ve diğer bazı Mu'tezilî âlimlerle de farklılaştığı konular bulunmaktadır.<sup>41</sup> Amr b. Ubeyd'e ait kaynaklarda birçok eser belirtilmesine rağmen günümüze sadece Hasan el-Basrî'den rivayet ettiği birkaç sayfeden oluşan tefsir risaleleri bulunmaktadır.<sup>42</sup>

Aynı çevrede bulunan bilginler tabii olarak bir arada bulunma imkânına sahip olduğundan, ilmini bir sonraki nesle aktarmakta diğer bilginlerden daha avantajlı oluyor. Kanaatimizce, Amr b. Ubeyd'in Basra ekolünden olması yetiştiği çevre ve Vâsıl b. Atâ ile akrabalığından kaynaklanması muhtemeldir. Ayrıca onun da genelde sıfatullâh konusuyla meşgul olması varlık hakkında fazla fikir beyan etmemesi de Basra ekolünün karakteristik özelliğini yansıtmaktadır.

### 3. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 227/841), Basra Mu'tezilî kelamcılarının önde gelen temsilcilerindendir. Basra'nın Allâf kasabasında doğmuştur.<sup>43</sup> Asıl adı Ebu'l-Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî'dir. Allâf diye tanınması ya doğduğu yere nispetle ya da hayvan yemi satması sebebiyle olduğuna dair rivayetler vardır.<sup>44</sup> Allâf da Vâsıl b. Atâ gibi Amr b. Ubeyd'in diğer kız kardeşiyle evli olup bu yolla Amr b. Ubeyd'in birçok kelâmî görüşlerine muttali olmuştur.<sup>45</sup>

<sup>39</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 35.

<sup>40</sup> Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 103; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 65.

<sup>41</sup> Bağdadî, *a.g.e.*, s. 88; Eş'arî, *Makâlât*, s. 222.

<sup>42</sup> Bkz., Fuat Sezgin, (GAS) *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, (Arapçaya Çev. Mahmut Fehmi Hicazî ) S. Arabistan, 1983, C. I, s. 597.

<sup>43</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 211.

<sup>44</sup> Osman Aydın, *a.g.e.*, s.117.

<sup>45</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 35; Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda bu hususun tarihsel nedenlerden dolayı zor olabileceği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 120.

Âlimler arasında akrabalık bağlarının olması birbirlerinin fikirlerini daha iyi öğrenmelerine sebep olduğu gibi karşılıklı etkileşmelere de sebep olmuştur. Allâf'ın Amr b. Ubeyd'in diğer kız kardeşiyle evlenmesi Basra ekolünün biraz da ailevi bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Böylelikle o dönemde sistematik olarak aktarılamayan düşüncelerin, yakın ilişkilerin olduğu ortamlarla daha kolay aktarıldığı görülmektedir.

Allâf, hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olan Osman b. Hâlid et-Tavil'den ders gördü. Ayrıca Bişr b. Said ve Ebû Osman ez-Za'feranî de hocaları arasında gösterilir.<sup>46</sup> Bu hocalardan ders alan Allâf, Mu'tezile'nin gelişmesine katkıda bulunan başta yeğeni Nazzâm olmak üzere Ebû Ya'kub eş-Şahhâm, Ali el-Esvâri (ö. 240/854), Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816), Sümâme b. el-Eşres, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb gibi öğrenciler de yetiştirmiştir.<sup>47</sup> Tabakât kitaplarında Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alan âlimlerden olan Allâf,<sup>48</sup> yaşadığı süre hakkında farklı rivayetler olup kimilerine göre doksan veya yüz, kimilerine göre ise, yüz beş ya da yüz elli sene yaşamıştır.<sup>49</sup>

Allâf, Mu'tezilî düşünceyi sistemleştiren, beş prensibi ilmî temellere dayandıran şahıstır. Bu sebeple kendisi Mu'tezile'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilmiştir. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'ten sonra Mu'tezile'nin bir itikâdi mezhep haline gelmesinde en büyük katkısı olan şahıs yine Allâf'tır. Allâf'tan önce Mu'tezile'nin beş prensibi (usûl-i hamse) tam teşekkül etmemesinin yanı sıra, kavram olarak da hiç telaffuz edilmediği anlaşılmaktadır. Usûl-i hamse kavramı ilk olarak onun döneminde kullanılmaya başlanmış olup bu isimde ilk kitap yazanın da kendisi olduğu belirtilmektedir.<sup>50</sup>

Allâf, felsefenin tüm inceliklerini araştırıp inceleyen, dolayısıyla felsefenin etkisinde kalan ilk kelamcı olduğu belirtilmektedir.<sup>51</sup> Özellikle tabiat felsefesi, ilahi sıfatlar, nübüvvet, insanın fiilleri ve ahiret gibi konular üzerinde çalışmıştır. Tercüme faaliyetleri neticesinde oluşan felsefî kültürden faydalanmış ve atomcu bir tabiat felsefesi geliştirerek âlemin hâdis olduğunu

<sup>46</sup> Metin Yurdağür, "Ebu'l-Huzeyl el-Allâf", *DİA*, C. X, s. 330.

<sup>47</sup> Metin Yurdağür, *a.g.m.*, s. 330.

<sup>48</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 44

<sup>49</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 48.

<sup>50</sup> Osman Aydınlı, *a.g.e.*, s. 135-136.

<sup>51</sup> Selim Özarslan, *a.g.m.*, s. 161-181



savunmuştur.<sup>52</sup> Atomculuk fikrini Yunan felsefesinde alan Allâf, ona islâmî bir içerik kazandırarak materyalist anlayıştan daha tutarlı bir hale getirmiştir.<sup>53</sup>

Allâf'ın eserlerine ve çalıştığı konulara baktığımızda bir hayli farklı konular çalışmış ve altmıştan fazla<sup>54</sup> eser kaleme almıştır. Ayrıca onun başta felsefe ile ilgili kitaplar<sup>55</sup> olmak üzere Yahudilik, Hıritiyanlık, Seneviyye, Mecusiyye gibi İslâm dışı din akımlarına karşı mücadele ettiğini gösteren<sup>56</sup> başka eserleri ve bunlara karşı reddiye olarak kaleme alınmış birçok eser bulunmaktadır.<sup>57</sup>

Mu'tezilenin kurucuları olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in arasındaki akrabalık ilişkisine benzer bir ilişkiyi Allâf ile Nazzâm arasında da görmekteyiz. Fakat Allâf'ın tevhid konusunun yanı sıra varlık konularında da fikir beyan etmesi onu farklı kılmaktadır.

#### 4. İbrahim en-Nazzâm

Ebû İshâk İbrahim b. Sayyar b. Hani' en-Nazzâm'ın doğum tarihi için 143/760 ile 195/811 olmak üzere iki farklı tarih belirtilmektedir.<sup>58</sup> Basra ilim çevresinde yetişmiş 231/845'te vefat etmiştir.<sup>59</sup> Allâf'ın yeğeni ve öğrencisi olduğu gibi edebiyatçı ve kelimci Ebû Osman Amr b. el-Bahr el-Câhız (ö. 255/868)'in da hocasıdır. Boncuk dizerek geçindiği veya çok güzel nesir ve manzum yazılar yazdığı için "en-Nazzâm" lakabını aldığı söylenmektedir.<sup>60</sup>

Nazzâm, gençliğini Basra'da geçirmiş daha sonra Halife Me'mûn'un daveti üzerine Bağdat'a gidip orada hem yöneticiler hem de Bağdat Mu'tezilesi üzerinde etkileyici olmuştur. Kendisi, dönemindeki şahısları ve fikir akımlarını eleştirmekle birlikte onlardan da etkilenmiştir. Bu bağlamda Nazzâm, başta öğrencileri Câhız, Esvâri, Ca'fer b. Mübeşşir, Ebû Affân er-Raki ve Hayyât olmak üzere Basra ve Bağdat Mu'tezililerini etkilemiştir.<sup>61</sup> Hayyât, Nazzâm'dan bahsederken kendisinin vefat etmeden önce şu şekilde dua ettiğini nakleder; "Ey Allah'ım sen de biliyorsun ki, senin varlığını ve birliğini insanlara

<sup>52</sup> Metin Yurdağür, "Ebu'l-Huzeyl el-Allâf" *DİA*, C. X, s. 330-332

<sup>53</sup> Joseph Van Ess, "Mu'tezilete Atomism", "Mu'tezile Atomculuğu" Çev. Mehmet Bulgen, *KADER*, C. X, S. 1/2012, s. 258 vd.

<sup>54</sup> İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., s. 44.

<sup>55</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 204.

<sup>56</sup> İbn Nedîm, a.g.e., s. 204.

<sup>57</sup> İbn Nedîm, a.g.e., s. 185.

<sup>58</sup> Watt W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, İstanbul, Birleşik Yay., 1998, s. 275-276.

<sup>59</sup> Cârullâh, Zühdi, *el-Mu'tezile*, s. 128.

<sup>60</sup> İlyas Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, C. XXXI, s. 466.

<sup>61</sup> İlyas Çelebi, a.g.m., s. 466.

ispatlamak için elimden geleni yaptım. Belli bir mezhebe intisabım da bu fikirlerimi gereği gibi savunabilmem içindir. Senin varlığını ve birliğini kabul etmeyenlerden şiddetle kaçınırım. Ey Allah'ım bu halimi benden daha iyi bildiğine göre, benim günahlarımı bağışla, ölüm anında bana azabı tattırma ve o anı bana kolaylaştır."62

Nazzâm'ın kelâmî düşünceleri temel olarak iki noktada toplanıyordu. Birincisi tevhîd üzerinde durmak, diğeri ise Kur'ân'ın Kelâm İlmi için tek kaynak olduğunu savunmaktı. Nazzâm'a göre akıllı olan herkes tabiata yönelik gözlem ve istidlal/akıl yürütme yoluyla Allah'ın varlığını bilebilir. Birbirine zıt birçok şey birlikte durabilmektedir. Bunların birlikte durması tesadüfî değil, dıştan bir güç sayesinde ki bu da Allah'tır.63

Nazzâm'a ait olduğu söylenen fakat elimizde bulunmayan eserler kırk civarında olduğu belirtilmektedir.64 Bunlardan bazılarını çeşitli din, mezhep ve felsefî akımlara reddiye olarak yazmıştır.65 Diğer bir kısmını ise usûl-u hamseye dair yazmıştır.66 Ayrıca tabiat felsefesiyle ilgili de birçok eser yazmıştır.67

Bazı Âlimlerin aynı ekolden olmalarının sebepleri düşünüldüğünde bunların hoca talebe ilişkisinden kaynaklanması makul sebeplerdendir. Fakat şu ana kadar sıraladığımız ilk dört âlimin hayatlarından hareketle aynı kültürel çevrede yetişmeleri ve özellikle talebe-hoca olmaları daha ön plana çıkmaktadır. Nazzâm'ın da hayatında dayısı Allâf'ın etkileyici rol oynadığını söyleyebiliriz.

### 5. Ali el-Esvârî

Ali el-Esvârî (ö. 240/854), İsfahan'ın Esvârî köyünden olduğu için bu isimle anıldığı belirtilmektedir.68 Önceleri Mu'tezile âlimlerinden Allâf'ın seçkin öğrencileri arasında yer almışken daha sonra Bağdat'a gidip burada Nazzâm ile yaptığı münazaralar neticesinde onun fikirlerini benimsemiştir. Fakat Allâf'tan ayrılıp Nazzâm'a gitmesi onun bu ekolden olmaması manasına gelmiyor. Esvârî, Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup olup Allâf'a karşı bazı fikirler beyan etmesiyle öne çıkmıştır. Allâf'ın, "Allah, olmayacağını bildiği veya ortaya çıkmayacağını haber verdiği şeyleri de yaratmaya Kâdîrdir" şeklindeki sözlerine karşı çıkan Esvârî'ye göre bu husus şöyle ifade edilmelidir: "Allah eşyayı yaratmaya kâdîrdir ve Allah bir şeyin olmayacağını bilir veya ortaya çıkmayacağını haber verir." Esvârî, bu düşüncesiyle Allah'ın irâde ve

62 el-Hayyât, *el-İntisâr*, s. 41; İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 191.

63 el-Hayyât, *a.g.e.*, s. 41.

64 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206.

65 İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 29.

66 Fuad Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, C. I/4, s. 69.

67 el-Allâf'ın eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 206; İlyas Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, C. XXXI, s. 468.

68 Mustafa Öz, "Ebû Ali el-Esvârî" *DİA*, C. II, s. 391-392

kudretini sınırladığı ve beşerî kudreti daha üstün gösterdiği iddia edilerek, muhalifleri tarafından tekfir edilmiştir.<sup>69</sup>

Kadî Abdülcebbâr, Esvârî'yi aslah<sup>70</sup> kavramını ilk defa kullanan bilginler arasında göstermektedir. Bu konuda Esvârî, Nazzâm ve Câhız gibi düşünerek yalnızca dini meselelerde değil dünyevi meselelerde de aslah Allah'a vaciptir der.<sup>71</sup> Basra ekolünün temel konusu olan tevhid meselesiyle Esvârî de ilgilenmiştir. Sıfatullahı nefyederek, Allah'a kudret sıfatının izafe edilmesinin noksanlık olacağını belirtir.<sup>72</sup> Esvârî'nin Mu'tezilî fikirleri benimsemesinde ve tevhid konusu üzerinde yoğunlaşmasında, Allâf ve Nazzâm'ın kısmen de olsa etkisinin olduğu görülmektedir.

### 6. Muammer b. Abbâd es-Sülemî

Ebû Amr Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Basra'da Süleyman kabilesine mensub olduğu bildirilmektedir. Mu'tezile'nin altıncı tabakasında gösterilmektedir. Dırar b. Amr ve en-Nazzâm döneminde yaşayıp bunlarla bir takım münazaralar yapmıştır. Basra ekolü âlimi olan Abbâd, Bağdat ekolünün öncüsü olan Bişr b. el-Mu'temir'in hocası olması ve Ka'bî'nin de kendisinden övgüyle bahsetmesi önemlidir. Eş'arî onun hakkında farklı bilgiler vermektedir. Onu diğer âlimlerden ayıran bir fikrini buraya almakla yetineceğiz. Abbâd'a göre, yeryüzünde nihayetsiz "şey"lerin olması hasebiyle Allah, nesnelere miktarını ve adedini bilemez.<sup>73</sup>

Kanaatimizce Basra ekolünün genelinde olduğu gibi Sülemî'de de yaşadığı dönemdeki arkadaşlarıyla yaptığı tartışmaların etkisini görmek mümkündür. Çevresel ortamdan etkilenecek Basra ekolünü seçtiği ihtimali görülmektedir. Ayrıca Bağdat ekolünden bazı âlimlere hocalık yapması dikkat çekicidir.

### 7. Hişâm b. Amr

Hişâm b. Amr el-Fuvatî eş-Şeybanî (ö. 218/833), Bağdat'ta uzun süre kalmış olmasına rağmen Basra ekolüne mensup âlimlerindendir. Hatta onun

<sup>69</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, C. XI, s. 311; Mustafa Öz, "Ebû Ali el-Esvârî" *DİA*, C. II, s. 391-392

<sup>70</sup> Salâh kavramı, kişi için iyi, faydalı, haz ve sevinç verici anlamındadır. Aslah kavramı ise daha iyi, daha faydalı, en iyi, en faydalı anlamına gelir. Mu'tezile bu iki kavramı Allah'ın adaletini temellendirilmede kullanmıştır. Mu'tezile genel olarak kul için hayırlı ve elverişli olanı yani salâhu yaratmak, Allah'a vaciptir fikrini savunmuştur. Buna "*vucûb alellah*" denmektedir. Fakat bu görüşü Mu'tezile'nin tamamına şamil edemeyiz çünkü ekol içinde farklı düşünenler de mevcuttur. (İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, C. III, s. 348; Eş'arî, *Makâlât*, s. 310; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 301.)

<sup>71</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, C. VI, s. 127.

<sup>72</sup> Nadir, Albert Nasri, *Felsefetü'l-Mu'tezile: Tevhid, Allah, el-Alem*, İskenderiye, Matbaatu Daru Neşri's-Sekafe, 1950, s. 73-74.

<sup>73</sup> Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz., İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 207; İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 54; Eş'arî, *Makâlât*, s. 372.

Bağdat'ta vefat edip cenazesini de Ebû Duad'ın kıldırıldığı kaynaklarda geçmektedir.<sup>74</sup> Kendisi, Basra ekolünün öncüleri olan Allâf, Nazzâm ve Muammer b. Abbâd gibi şahıslara talebelik yapmıştır. Ancak farklı düşüncelere sahiptir. Bundan dolayı kendi etrafında toplananlarla beraber oluşan Hişamîyye diye bir grubun da lideri olarak gösterilir.<sup>75</sup> Onun görüşlerini başta Eş'arî olmak üzere Bağdadî ve Kâdî Abdülcebbâr gibi şahıslar nakletmektedir.<sup>76</sup>

Basra ekolünün ilgilendiği konuların başında gelen tevhid hakkında Hişam b. Amr, sonsuz bir varlık olan Allah'ın ilminin de sonsuz olduğunu belirtir. Tevhide aykırı gördüğünden "Allah ezelde âlim ve kadirdir" demesini uygun görmez.<sup>77</sup> Bu görüşün aynısını birçok Basra ekolü âliminde görmek mümkündür. Buradan hareketle sıfatullah konusunda Basra ekolünün karakteristik bir fikre sahip olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir. Bir önceki başlıkta hayatını incelediğimiz Sülemî'de olduğu gibi Hişam b. Amr'ın da hocalarından etkilendiği görülmektedir. Fakat bu bilginlerin hocalarıyla aynı ekolden olmaları, kendilerinin ilmi çalışmalarında elde ettikleri fikirleri beyan etmelerine engel olmamıştır. Özgür bir şekilde fikirlerini açıklamışlardır.

#### 8. Abbâd b. Süleyman es-Saymerî

Doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmayan Ebû Sehl Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'nin ölüm tarihi 250/864 olarak belirtilmektedir. Saymerî, Hişam b. Amr el-Fuvatî'nin talebesidir.<sup>78</sup> Basra ekolünün fikirlerini benimseyen âlimlerinden olmakla beraber başta Allâf ve Ebû Ali el-Cübbâî olmak üzere birçok Basra ekolü âlimlerinden farklı fikirleri bulunmaktadır. Abbâd, elem ve lezzeti de ekleyerek duyuların yedi olduğunu belirtir. Farklı olarak söylediği fikirlerinden birisi de peygamberlik vazifesi, peygamberlere yaptıkları çalışmaların birer neticesi olarak verilmiştir. Ayrıca mucizeler birer arazdır araz olanlar ise peygamberliğe delil olmazlar demektedir. Mu'tezile'nin yedinci tabakasında gösterilen Abbâd, mihne dönemine tanıklık eden kişilerdendir.<sup>79</sup>

Saymerî'nin Allâf ve Nazzâm'ın çağdaşı olması<sup>80</sup> hatta bunlardan farklı fikirler bayan etmesi, onun da çevresindeki arkadaşlarının kendisi üzerinde etkilerinin olduğunu göstermektedir. Özellikle aynı ekolden olmalarına sebep olabilecek hocalara talebe ilişkisini Saymerî ile Hişam b. Amr arasında görmekteyiz.

<sup>74</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 48,54.

<sup>75</sup> Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 103

<sup>76</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 214; İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 48,54,61; Eş'arî, *Makâlât*, s. 168, 304.

<sup>77</sup> Bkz., İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 48,54,61; Eş'arî, *Makâlât*, s. 168, 304.

<sup>78</sup> Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunus li'n-Neşr, Cezayir, 1974, s. 285.

<sup>79</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 640-641; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, s. 285

<sup>80</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz., Şaban Ali Düzgün, *Kelam el Kitabı*, Ankara 2012, s.79.

### 9. Ebû Bekir el-Esamm

Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysân el-Esamm'ın doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamakla beraber ölüm tarihi 200/816 gösterilmektedir.<sup>81</sup> Fakat yaşadığı dönemde irtibata geçtiği Allâf, Nazzâm ve Bişr b. el-Mu'temir gibi şahısları düşündüğümüzde hicri II. asırda yaşadığını söyleyebiliriz. Basra ekolüne nisbet edilen Esamm, Kelâm ilminin yanı sıra tefsir ve fıkıh bilgisiyile de meşhurdur. Mu'tezilî olmasına rağmen Mâturîdî ve Râzî gibi âlimlerin Esamm'ın özellikle tefsir bilgisinden nakillerden bulunduğu olmuştur. Esamm'ın Basra ekolü âlimi diye belirtmemizde temel ayırıcı vasıf imamet meselesinde Basra ekolünün görüşünü benimsemiş olmasıdır. Ayrıca Esamm'ın imamet fikrine karşılık Bağdat ekolünün lideri olan Bişr b. el-Mu'temir'in yazdığı reddiyelerin olması<sup>82</sup> Esamm'ın Basra ekolünden olduğu kanaatını güçlendirmektedir.

Zatı ilahiyenin ötesinde başka bir sıfatın olmadığını belirten Esamm'a ait birçok eserden bahsedilmektedir<sup>83</sup>. Görüldüğü gibi Basra ekolünün ayırt edici özelliklerinden olan tevhid, imamet ve sıfatullah konusunda Esamm da aynı fikirleri savunmaktadır. Esamm'ın tevhid ve imamet konularını yoğun olarak tartışması, Basra ekolü bilginleriyle etkileşiminin olduğunu göstermektedir.

### 10. Amr b. Bahr el-Câhız

Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, farklı rivayetler olmakla beraber 150-163/767-780 tarihleri arasında Basra'da doğmuştur.<sup>84</sup> Künyesi Ebû Osman olup, kaynaklarda patlak gözlü olmasından dolayı "el-Câhız" lakabı verildiği ve bu lakap ile de meşhur olduğu geçmektedir. Hayatının sonuna doğru felç olan Câhız, hastalığının artması ve hayli yaşlanmış olması nedeniyle Basra'ya çekilmek zorunda kalmış ve 255/868 veya 256/869 yıllarında yaklaşık 95 yaşlarında iken vefat ettiği belirtilmektedir.<sup>85</sup>

Habeş asıllı mevaliden olduğu ileri sürülen Câhız, âlimler ve özellikle kelimcilerin meclislerine iştirak etmiştir. Câhız, Kelâm'da, Nazzâm'ın talebesi olmuştur.<sup>86</sup> Mu'tezile'nin yedinci tabakasındandır.<sup>87</sup> Me'mûn ve Mütevekkil (232/847-247/861) devri saray bilginleri arasına giren Câhız'ın pek çok talebesi

<sup>81</sup> Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebu Bekir", *DİA*, C. XI, s. 353.

<sup>82</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 33; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C. I, s. 31; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.273

<sup>83</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 36,37.

<sup>84</sup> Ramazan Şeşen, "Câhız", *DİA*, C. VI, s. 20.

<sup>85</sup> Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 20.

<sup>86</sup> Mes'udi, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, Beyrut. t.y, C. IV, s. 196.

<sup>87</sup> Kâdî Abdulcebbar, *Fadlû'l-itizâl*, s. 275.

ve takipçisi olmuştur. Ebü'l-Abbâs Muammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898), Hasan b. Bişr el-Amidî (ö. 371/987), Muhammed b. Hallâf b. el-Mazrubân (ö. 309/921), Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035) ve Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdü (ö. 450/1058) bunlardan bazılarıdır.<sup>88</sup>

Câhız, Arap edebiyatında en çok eser veren müellifler arasında zikredilmektedir. Eserlerinin sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün değildir. İki yüzden az olmamak kaydıyla, eserlerinin sayısını üç yüz altmışa<sup>89</sup> kadar çıkarırlar olmuştur. Câhız'ın eserleri ansiklopedik mahiyette olup, konularına göre bunları kesin sınırlarla tasnif etmek güçtür. Onun eserleri Dil ve Edebiyat, Kelâm ve Mezhepler Tarihi, Tarih ve Siyaset, Ahlak, Sanat ve Ticaret gibi ana konular altında toplanabilir. Eserlerinden yirmi beş tanesi günümüze tam, altmış beş kadarı da eksik olarak ulaşabilmiştir.<sup>90</sup>

Konumuz açısından baktığımızda Câhız da Basra ekolünün prensiplerini hocası Nazzâm'dan almıştır. Ayrıca Basra ekolünden bazı âlimlere de hocalık yapmıştır. Hoca-talebe ilişkisinin ayı ekolden olma üzerindeki etkisini görmekteyiz. Câhız'ın kendinden önceki bilginlerden etkilenmesi ve kendinden sonrakileri de etkilemesinde, ilmi faaliyetlerin yanı sıra aynı çevrede yetişmiş olmaları da sebep olarak gösterilebilir.

### 11. Ebû Ya'kub el-Şahhâm

Ebû Ya'kub Yusuf b. Abdillâh b. İshak eş-Şahhâm el-Basrî (ö. 233/847), başta Allâf olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Basra ekolü âlimlerinden olup yedinci tabakadan sayılmaktadır. Abbasi halifesi Vâsık zamanında çeşitli idari görevlerde de bulunan Şahhâm, seksen yaşlarında vefat ettiği belirtilmektedir.<sup>91</sup>

Şahhâm'a ait birçok aykırı fikirler bulunmakla beraber biz buraya sadece konumuzla ilgili olanlarını almakla yetinelim. Şahhâm'a göre bir fiilin iki fail tarafından meydana gelmesi caizdir. Bu fikrinden dolayı Mutezili âlimler tarafından da çok eleştirilmiştir.<sup>92</sup> Kelâm ilminin yanı sıra Tefsir ilmiyle de meşgul olmuştur. Basra'da hocası Allâf'ın vefatından sonra uzun süre dersler okutmuştur. Onun yetiştirdiği âlimler ilerde ekolün öncüleri olmuşlardır. Bunların en önemlisi de Ebû Ali el-Cübbâ'dır. Şahhâm Basra ekolü açısından çok önemli olan iki âlim arasında (Allâf-Cübbâ) bir köprü vazifesi görmüştür. Bu durum da Basra ekolündeki hoca-talebelik ilişkisinin en net örneklerinden birisidir.

<sup>88</sup> Mustafa Erdem, "Câhız ve el-Muhtar fi'r-Redd ala'n-Nasara İsimli Risalesi" *AÜİFD*. C. XXXI, s. 456.

<sup>89</sup> Ramazan Şeşen, "Câhız", *DİA*, C.VI, s. 21.

<sup>90</sup> Ramazan Şeşen, *a.g.m.*, s. 20.

<sup>91</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 71-72.

<sup>92</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 136-140; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, s. 38

## 12. Ebû Ali el-Cübbâî

Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhab b. Sellam el-Cübbâî, kesin olmamakla beraber 235/849-50 tarihinde Hüzistan'ın Cübba kasabasında doğup 303/916 tarihinde Askerimükrem'de vefat etmiştir.<sup>93</sup> Ebû Ali el-Cübbâî, Mu'tezile kelimcilerinin sekizinci tabakasından<sup>94</sup> olup Basra ekolündendir.<sup>95</sup> Ebû Ali el-Cübbâî, Allâf'tan sonra eserleri ve görüşleriyle Mu'tezile kelâmında izler bırakan kişidir. Kendisi Basra'da Mu'tezile'nin önde gelenlerinden biri olan ve Allâf'ın öğrencilerinden olan Ebû Ya'kub eş-Şahhâm (ö. 233/847)'dan Kelâm dersleri almıştır.<sup>96</sup> Cübbâî'nin başka hocalardan da ders aldığını belirten eserler olmakla beraber bunların isimleri zikredilmemiştir.<sup>97</sup> O küçük yaşlarından itibaren katıldığı meclislerde özellikle Cebriye<sup>98</sup> ile yaptığı münazaralarda başarılı olmasıyla dikkatleri üzerine toplamayı başarmıştır.<sup>99</sup>

Cübbâî, Sünnî kelâmın kurucusu sayılan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve kendi oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî'nin hocasıdır.<sup>100</sup> Bazı kaynaklarda üvey oğlu<sup>101</sup> olarak belirtilen Eş'arî, "üç kardeş" olarak bilinen kelâmî tartışmadan sonra hocasından ayrılmıştır.<sup>102</sup>

Ebû Ali el-Cübbâî, Allâf'ın öğrencilerinden olan Ebû Ya'kub eş-Şahhâm'dan ders almış olmasından olsa gerek Allâf'ın görüşlerinin sıkı bir savunucusudur. Bu durum da yine hoca-talebe ilişkilerinin ekolün karakteristik özelliklerinden olduğunu göstermektedir. Bununla beraber onunla aynı düşünmediği görüşleri de olmuştur. Malatî, ikisi arasında on dokuz meselede ihtilafın olduğunu belirtmiştir.<sup>103</sup> Kendisinden sonra gelen başta oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî ve talebesi Eş'arî ise Ebû Ali

<sup>93</sup> Yusuf Şefki Yavuz, "Cübbâî", *DİA*, C. VIII, s. 99.

<sup>94</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 82.

<sup>95</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 213; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 133; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, s. 67.

<sup>96</sup> İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 213; Fuad Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, C. I/4, s. 75.

<sup>97</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>98</sup> İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 80.

<sup>99</sup> Rivayet edildiğine göre Basra'da bir mescidin yanında mütekellimler münazara yapmak için toplanmışlardı. Münazarada bulunmak için Cebriye'nin kelimcisi olan Sakr adında biri ortaya çıktı. Derken beyaz yüzlü bir genç Sakr'ın karşısına çıktı ve "sana sorayım mı?" dedi. Sakr, yaşının küçüklüğüne rağmen cüreti karşısında hayrete düştüğü gence "sor" dedi. Genç; "Allah adl'i yapar mı?" diye sordu. Sakr "evet" diye karşılık verdi. Genç; "Onu, adl'i yaptığı için "âdil" olarak isimlendirir misiniz?" Sakr yine "evet" dedi. Bu sefer genç "Allah kötülüğü yapar mı?" diye sordu. Sakr yine "evet" şeklinde karşılık verdi. Genç; "Onu, kötülüğü yaptığı için "kötü" şeklinde isimlendirir misiniz?" diye sordu. Sakr "hayır" dedi. Bunun üzerine genç şöyle dedi: "O zaman O'nun adl'i yaptığı için "âdil" şeklinde isimlendirmemeniz gerekir". İşte bu noktada Sakr'ın diyecek hiçbir şeyi kalmadı. Bu tartışmanın sonunda insanlar birbirine "bu çocuk kim?" diye sormaya başladılar. Denildi ki, "O, Cübbâ'dan (gelen) bir gençtir". (İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 80.)

<sup>100</sup> Fuad Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, C. I/4, s. 75.

<sup>101</sup> Safedî, Selahaddîn Halil b. Aybek es-Safadî, *Kitabu'l-Vafl bi'l-Vefayât*, Thk., Muhammed b. Mahmûd-İbrahim b. Süleyman, Wiesbaden, 1981, C. IV, s. 74.

<sup>102</sup> Taftazanî, *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi* (Şerhu'l-Akaid), Çev. Süleyman Uludağ, s. 99.

<sup>103</sup> Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd*, s. 40.

el-Cübbâî'nin görüşlerini eleştirmişlerdir. Her iki bilgin tarafından eleştirilerin olmasına rağmen, oğlunun kendisiyle aynı ekolden olması fakat Eş'arî'nin ayrı ekolden olması akrabalık ilişkilerinin, aynı ekolden olmaya etkisine örnek olarak gösterilebilir.

Başta Kelâm ilmi olmak üzere değişik ilmi disiplinlerde eser yazan Ebû Ali el-Cübbâî'nin eserleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Ali el-Cübbâî'nin eserlerinin yüz elli bin varaktan oluştuğunu ifade ederken<sup>104</sup> İbn Nedîm yetmiş eser yazmıştır der.<sup>105</sup> Ancak, bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. Yüz cilt olduğu ileri sürülen ve daha çok Mu'tezilî kaynaklarda kendisine atfedilen önemli eseri *Tefsirü'l-Kur'ân*'dır.<sup>106</sup> İmam Eş'arî tarafından bu esere reddiye yazılmıştır. Fahreddin er-Razî de yazdığı tefsirinde bu esere atıfta bulunarak Ebû Ali el-Cübbâî'nin yorumlarını tenkit etmiştir.<sup>107</sup>

Mu'tezile'nin iki farklı ekole ayrılmasının ilk belirtilerinin Allâf döneminde olduğunu söyleyebiliriz. Ebû Ali el-Cübbâî'nin yaşadığı dönem ise bu ayrılıkların çoğaldığı ve daha netleştiği dönem olarak görülmektedir. Bu dönemde Basra ekolünün başında Ebû Ali el-Cübbâî bulunurken Bağdat ekolünün başında Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî (ö. 319/931) bulunmaktadır.

### 13. Ebû Haşim el-Cübbâî

Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdülvehhâb b. Selâm b. Hâlid b. Humrân b. Eban<sup>108</sup> Basra'da doğmuş, 321/933 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.<sup>109</sup> Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Haşim el-Cübbâî'yi yaşının diğer âlimlerden küçük olmasına rağmen sekizinci tabaka Mu'tezilîlerin en başında zikretmesinin sebebinin ilminin daha yüksek derecede olmasına bağlar.<sup>110</sup> Bu durum Basra ekolü bilginlerinin kendi hocalarına verdikleri değerle beraber, hoca-talebe ilişkisinin de ne derece yoğun olduğunu göstermektedir.

O, Kelâm ilmini babası Ebû Ali el-Cübbâî'den almıştır.<sup>111</sup> Ebû Haşim el-Cübbâî, büyük ölçüde Mu'tezile'nin ve babası Ebû Ali el-Cübbâî'nin görüşlerini kabul etmekle beraber ona karşı muhalefette bulunduğu birçok konu bulunmaktadır.<sup>112</sup> Ebû Ali el-Cübbâî'den sonra Basra Mu'tezilesi içerisinde liderlik mücadelesi ortaya çıkmıştı. Ebû Ali el-Cübbâî'nin önde gelen öğrencilerinden Muhammed b. Ömer es-Saymerî liderlik iddiasında bulunmuştu. Ebû Ali el-Cübbâî'den sonra Basra Mu'tezilesi ilk başlarda

<sup>104</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 289.

<sup>105</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 317.

<sup>106</sup> İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., s. 82.

<sup>107</sup> Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *Tefsir-i Kebîr* (Mefatihü'l-Ğayb), Ter. Fuat Yıldırım, Lutfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, Ankara, Akçağ Yay., 1988, C. IV, s. 343, C. XII, s. 372.

<sup>108</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 218.

<sup>109</sup> İbn Nedîm, a.g.e., s. 213-214.

<sup>110</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, s. 304.

<sup>111</sup> İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 94.

<sup>112</sup> İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., s. 95; Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Haşim el-Cübbâî arasındaki görüş ayrılıkları için bkz., Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, s. 94-423.



Saymerî ve Ebû Hâşimel-Cübbâî arasında ikiye ayrılmış, böylelikle Basra Mu'tezilesi içerisinde yaklaşık bir asır devam edecek olan Behşemiyye-İhşîdiyye mücadelesinin temeli atılmıştı.<sup>113</sup> Ebû Haşim el-Cübbâî, karşılaştığı bu ilk problemi kısa bir süre içerisinde çözüp liderliğini pekiştirmiştir.<sup>114</sup>

Ebû Haşim el-Cübbâî, birçok kelâmî tartışmalarda bulunmakla beraber Allah'ın sıfatlarıyla alakalı olarak ileri sürdüğü "ahval nazariyesi" ile tanınmıştır.<sup>115</sup> Ebû Haşim el-Cübbâî, ahval nazariyesini Allah'ın sıfatlarına uygulayarak kendi başına var olamayan hallerin, Allah'ın zâtına ilâve edilmiş sıfatlar sayılamayacağından tevhi'd ilkesini zedelemeyeceğini; ancak zâta bağlı olarak düşünölmelerinin mümkün olduğu için de ilâhî sıfatların reddedilmiş olmayacağını ispatlamaya çalışmıştır.<sup>116</sup>

Ebû Haşim el-Cübbâî'ye mahsus diğeri bir görüş ise; bir günahattan dolayı yapılan tövbenin geçerli olabilmesi için tövbe eden günahkârın bütün günahlarından tövbe etmesini şart koşmasıdır. Hâlbuki Ehl-i Sünnet kelimcileri böyle bir koşulu kabul etmemişlerdir.<sup>117</sup>

Ebû Haşim el-Cübbâî de Basra ekolünün diğeri âlimleri gibi birçok eser yazmıştır. Ne yazık ki günümüze kadar ulaşmayan bu eserlerinin varlığını kendisinden sonra gelecek olan diğeri Mu'tezilî âlimlerin eserlerinde yaptıkları atıflardan anlıyoruz. Malatî, abartılı olarak Ebû Haşim el-Cübbâî'nin yaklaşık altmış bin kitap yazdığını nakletmektedir.<sup>118</sup> Ancak bilinen bir gerçek var ki kaynaklarda ona ait olan birçok eserden bahsedilmektedir.<sup>119</sup>

Basra Mu'tezile ekolünün karakteristik özelliklerinden olan akraba ilişkilerinin Ebû Haşim el-Cübbâî ve babası Ebû Ali el-Cübbâî'de de görmekteyiz. Kendi aralarında birçok görüş ayrılıklarının olmasına rağmen aynı ekolden olmaları bu ekolün karakteristik yapısı açısından çok güzel bir örnek olmuştur.

#### 14. Kâdî Abdulcebbâr

Kâdî Abdulcebbâr'ın hayatına geçmeden önce bir noktaya açıklık getirmek yerinde olacaktır. Şöyle ki, Kâdî Abdulcebbâr, birçok yerde bulunup ilim öğrenip-öğretmesinden dolayı yaşamı değişik bölgelerde geçmiştir. Bu durum onun bazen

<sup>113</sup> Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e.*, s. 47.

<sup>114</sup> Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e.*, s. 50.

<sup>115</sup> Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdatu Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidu'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978, s. 40.

<sup>116</sup> Ahval teorisi hakkında geniş bilgi için bkz., Orhan Şener Koloğlu, "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *UÜİFD*, 2007, C. XVI, S. 2, s. 195-214

<sup>117</sup> Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 138; Râzî, *İ'tikâdatu Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 50.

<sup>118</sup> Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, s. 40.

<sup>119</sup> İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 222; Bağdadî, *a.g.e.*, s. 141, 143; Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî*, C.V, s. 233; Ebû Haşim el-Cübbâî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, s. 54-62.

Bağdat ekolünden<sup>120</sup> bazen de Basra ekolünden sayılmasına neden olmuştur.<sup>121</sup> Kanaatimize göre Kâdî Abdülcebbâr, Basra ekolündendir.

Kâdî Abdülcebbâr'ın Basra ekolünden sayılmasını gerektiren en önemli unsur Basra ve Bağdat ekolünün temel düşünsel ilkelerinden olan imamet konusunda Basra ekolü gibi düşünmesidir.<sup>122</sup> Aynı şekilde Kâdî Abdülcebbâr'ın imamet konusunda Zeydiyye'yenin görüşlerine yakın fikirleri benimsediği de belirtilmektedir.<sup>123</sup> Yine fikirlerinde etkili olan bilginlerin<sup>124</sup> ve özellikle hocası Ebû İshâk b. Ayyâş'ın Basra ekolünden olması bu düşünceyi güçlendirmektedir. Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın önemli talebelerinden olan Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'nin kendisini Basra ekolüne nispet etmesi<sup>125</sup> hocasının da Basra ekolünden olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nihayet Kâdî Abdülcebbâr'ın eleştirdiği âlimlerin çoğunun, Ca'fer b. Harb gibi Bağdat ekolüne mensup<sup>126</sup> bilginlerden olması, onun Basra ekolünden sayılması için önemli bir delil gibi görülmektedir.

Müslüman düşüncesinde önemli bir yeri bulunan Mu'tezile'nin ileri gelen şahsiyetlerinden olan, Ebu'l-Hasan Kâdî'l-Kudat Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedanî, Esedâbâd'ta doğmuştur. Doğum tarihi tam belli olmamakla beraber O'nun uzun süre yaşadığı ve 90 yaşını aştıktan sonra 415/1025 yılında Rey şehrinde vefat ettiği bilinmektedir.<sup>127</sup> Kaynakların çoğunda onun fakirliği ve kadılığı üzerinde durulmuştur. Kâdî Abdülcebbâr ilk eğitimini kendi memleketi olan Hemedan bölgesinde almış, ilk tahsilinden sonra devrin önemli ilim merkezlerini ziyaret etmiştir. Bunların ilki Basra olmuştur. Kâdî Abdülcebbâr, Kelâm ilmini Basra'da Ebû İshâk b. Ayyâş'tan aldıktan sonra Abbâsîlerin merkezi konumunda olan Bağdat'a gitmiştir. Burada Şeyh Ebû Abdullah'ın yanında, uzun müddet ikamet etmiş ve burada tanınmaya başlamıştır.<sup>128</sup>

Kâdî Abdülcebbâr, ilk başlarda Eşariliği kabul etmişken Ebû İshâk b. Ayyâş'tan dersler aldıktan sonra Mu'tezile'ye meyletmış ve bu fikirleri benimsemiştir. Bununla beraber onun en çok etkilendiği ve düşünce yapısının oluşmasında en çok katkısı olan Ebû Ali el-Cübbâî ile onun oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî gösterilmektedir.<sup>129</sup> Kâdî

<sup>120</sup> Bkz., Selim Özarlan, "Mu'tezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilîleri ve Başlıca Görüşleri," *CÜİFD*, C. VII / 1, s. 161-181.

<sup>121</sup> Metin Yurdagül, "Kâdî Abdülcebbâr", *DİA*, C. XXIV, s. 103.

<sup>122</sup> Bkz., Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, C. XX/I s. 227.

<sup>123</sup> Bkz., Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, Araştırma Yay., 2003, s. 260; birinci görüşün bizzât kaynağından olması bizi ona meylettirmiştir ki bu kitabın yazarına göre de Kâdî Abdülcebbâr, Basra ekolündendir. bkz., Kitabın sonundaki ek kısmı.

<sup>124</sup> Bkz., Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, s. 12, ayrıca, Yurdagül, Metin, *a.g.m.*, s. 103. Burada en çok etkilendiği kişilerin Ebû Ali el-Cübbâî ile onun oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî'nin olduğu gösterilmektedir.

<sup>125</sup> Nisâbûrî, *a.g.e.*, s. 12.

<sup>126</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 634.

<sup>127</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlî'l-İtizâl*, s. 121-127.

<sup>128</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 121.

<sup>129</sup> Metin Yurdagül, *a.g.m.*, s. 103.

Abdülcebbâr'ın daha önce benimsediği fikirlerden vazgeçmesinde ve yeni fikirler edinmesinde yetiştiği ortamdaki bilginlerin etkisi gayet açıktır.

Kâdî Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönemde Abbâsîlerin gücü azalmış ve Şia mezhebi gelişmişti. Ancak Büveyhoğulları'nın saltanatı döneminde (m. 902-1055) Mu'tezile, kaybettiği eski itibarını tekrar elde etme çabası içindedir. Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile'ye tam bu dönemde yeni bir canlılık getirmiş, kendi asrında Mu'tezile'nin şeyhi ve vazgeçilmez bir âlimi olmuştur. Yine bu dönemde Kâdî Abdülcebbâr'ın eserleri son derece itimat görmüştür.<sup>130</sup> Bu dönem siyasal çalkantıların yoğun olduğu bir dönem olmasına karşın ilmi yönden oldukça verimli bir dönemdir. Bunun için bu döneme "siyasi yönden karışık ancak ilmi yönden dinamik bir devir" denir.<sup>131</sup>

Kâdî Abdülcebbâr'ın diğer Mu'tezilî âlimlerden daha meşhur olmasının sebebi sistematik olarak itizal düşüncesinin ortaya konulduğu en az zarar görmüş Mu'tezilî eserlerin sahibi olmasıdır. Konumuz açısından bakıldığında ise Kâdî Abdülcebbâr'ın önceleri kabul ettiği bazı fikirlerden vazgeçip yeni fikirler benimsemesinde, aynı ilmî ortamı paylaştığı bilginlerin etkisinin olduğu ihtimalinin olmasıdır.

#### 15. Ebû Reşîd en-Nisâbûrî

Ebû Reşîd Said b. Muhammed b. Hasen b. Hatim en-Nisâbûrî, Kâdî Abdülcebbâr'ın önemli öğrencilerindedir. Doğum tarihi hakkında farklı rivayetler olmakla beraber yapılan tespitler 360/970 tarihlerini işaret etmektedir. Vefat tarihi bilinmese de uzun yıllar ilimle meşgul olmasından hareketle hicri beşinci asrın sonu olduğu tahmin edilmektedir.<sup>132</sup>

Başlangıçta Bağdat ekolünün önde gelen âlimlerinden olan Ka'bî'den dersler alıp görüşleri itibariyle ona yakın olan Ebû Reşîd en-Nisâbûrî, Kâdî Abdülcebbâr'dan dersler aldıktan sonra onun fikirlerinden etkilenmiş hatta Nisâbur'da Mu'tezile temsilcisi olmuştur. Burada öğrenci yetiştirmeye başladıysa da bulunduğu bölgenin Sünnî bir hükümdar olan Gazneli Mahmûd'un hâkimiyetine geçmesiyle Rey'e göç etmek zorunda kalmıştır. Onun Rey'e göç etmesinin Nisâbur'daki eski ekolünden yani Bağdat ekolünde olanların baskısından kaynaklandığını belirtenler de olmuştur. Nisâbûrî daha sonraları hocasının vefatı üzerine Rey'de Kâdî Abdülcebbâr'ın takipçisi olmuştur.<sup>133</sup> Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'nin önceleri Ka'bî'nin daha sonrada Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerini benimsemesi bulunduğu çevresel ortamın fikirlere yansıdığını göstermektedir. Dolayısıyla hoca-talebe ilişkisinin bu ekolden olmaya büyük katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Ebû Reşîd en-Nisâbûrî, Allah'ın varlığını âlemdeki düzenli, yerli yerinde ve hikmetli fiillere dayandırarak kudret sıfatını da ön planda tutmakla isbat etmeye

<sup>130</sup> Yusuf İlyan, Sergis, *Mu'cemü'l-Matbuatü'l-Arabîyyetü ve'l-Muarrebe*, Mısır, 1928, C. I, s. 360.

<sup>131</sup> Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, Kayıhan Yay., 1979, s. 18.

<sup>132</sup> Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Reşîd en-Nisâbûrî", *DİA*, C. X, s. 212.

<sup>133</sup> Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, mukaddimesi, s. 6-22.

çalışmıştır. Allah'ın varlığını bilmek onun fiillerini bilmekle olacağını belirterek bu fiileri de kudret sıfatı içerisinde ele almaktadır.<sup>134</sup>

Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'ye göre bir fiil ile ondan doğan ikinci bir fiil arasındaki ilişki, (Tevlîd) ikinci anda meydana gelmiştir. Bu şekilde olması aynı zamanda onun hudus olduğu manasına da gelmektedir.<sup>135</sup>

Basra ekolünün karakteristik yapısının tespiti noktasında son derece önemli olan *el-Mesâilu'l fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadîyyîn* eseri Ebû Reşîden-Nisâbûrî'ye aittir. Bu eser üzerine batıda bir takım çalışmalar yapılmıştır.<sup>136</sup> Ebû Reşîd en-Nisâbûrî, bu eserinde kendi döneminde Bağdat ekolünü temsil eden Ebu'l-Kâsım el-Belhî ile Basra ekolünü temsil eden Ebû Hâşim el-Cübbâî arasındaki ihtilaflı meseleleri ele alır ve bunların sayısının yüz elli beş olduğunu belirtir.<sup>137</sup>

Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'nin bize ulaşan diğer bir eseri de, *Divânu'l-usûl fi't-Tevhîd*'dir. M. Abdu'l-Hâdî Ebû Ride tarafında 1969 yılında Mısır'da basılmıştır. Diğer bazı eserleri ise şunlardır: *Ziyadâtü's-Şerh, Kitabü't-Tenbîh, İ'cazü'l-Kur'ân*. Fakat bunlar günümüze kadar ulaşmamışlardır.<sup>138</sup>

Kâdî Abdülcebbâr'ın Cübbâî'lerin sıkı takipçisi olması aynı şekilde Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'nin de Kâdî Abdülcebbâr'ın takipçisi olması yine Basra ekolündeki hoca-talebe ilişkisinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir.

#### 16. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyîb el-Basrî

Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044), Basra ekolünün son temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebbâr'dan ders almış hem Kelâm hem de Fıkıh ilmiyle meşgul olmuştur. Kâdî Abdülcebbâr'dan daha önce Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Haşim el-Cübbâî gibi âlimlerin etkisinden kaldığı kaynaklarda geçmektedir. Basra ekolü âlimlerinden olmakla beraber ilmi hayatının çoğu Bağdat'a geçmiştir. *el-Mu'temed*, isimli eserinin günümüze ulaşmış olması önem arz etmektedir.<sup>139</sup>

Basrî'nin Bağdat'ta yaşamış ve ilmî hayatını burada geçirmiş olmasına rağmen Basra ekolünden olması kendisinin ders aldığı Kâdî Abdülcebbâr'ın etkisinde kaldığını göstermektedir.

#### 17. Hakim el-Cüşemî

413/1022 yılında Beyhak'a bağlı Cüşem köyünde doğan Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hakîm el-Cüşemî neseb yönünden Hz. Ali'ye dayandırılır. Mu'tezile kelamını Kâdî Abdülcebbâr'ın talebesi Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshak en-Nisâburî'den öğrenmiştir. Eserlerinde sıklıkla Ebû Haşim el-Cübbâî ve

<sup>134</sup> Nisâbûrî, *a.g.e.*, s. 327-328.

<sup>135</sup> Ebû Reşîd en-Nisâbûrî, *Divânu'l-Usûl fi't-Tevhîd*, Thk. M. Abdu'l-Hâdî Ebû Ride, Mısır, 1969, s. 443.

<sup>136</sup> Fuad Sezgin, *GAS*, C. I, s. 626.

<sup>137</sup> Nisâbûrî, *a.g.e.*, s. 415.

<sup>138</sup> Yusuf Şevki Yavuz, *a.g.m.*, s. 212.

<sup>139</sup> Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz., Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyîb el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usûli'i-Fıkh*, Nşr. Muhammed Hamidullah, Dimaşk, 1384/1964.

Kâdî'nin görüşlerinden bahsetmesi onun Basra ekolünden olduğunu göstermektedir. Ayrıca Zeydiyye, Cüşemî'yi ekolünün son temsilcisi olarak kabul etmektedir.<sup>140</sup>

Basra Mu'tezile ekolü içerisinde bireysel fikirlerin çokluğu, aslında bu ekoldeki bilginlerin ne kadar realist olduklarını ve özgürce düşüncelerini dile getirdiğini göstermektedir. Fakat Cüşemî dâhil olmak üzere diğer bilginlerin, bazen aynı ekolden olmalarında, bazen de aynı fikri benimsemelerinde çevresel ortamın etkileyici olduğunu görmek mümkündür.

## SONUÇ

Basra Mu'tezilî bilginlerinin fikirlerinin doğmasında ve gelişmesinde kişisel yeteneklerinin payı şüphesiz inkâr edilemez. Ancak bir ekole mensup bilginlerin fikirleri incelenirken, muhtemel sosyo-kültürel unsurların bu fikirler üzerinde ne ölçüde etkin olunduğuna ilişkin tespitler açık bir şekilde ortaya konulmalıdır.

İnsanların sahip oldukları anlayışlarının şekillenmesinde kalıtsal özelliklerinin yanı sıra, onların yetişme tarzları, yetiştikleri kültürel ve bilimsel çevre temel belirleyici unsurlardır. Bu bağlamda Basra Mu'tezile ekolü bilginlerinin yaşamları incelendiğinde savundukları fikirlerin gerek oluşumunda gerek tespitinde ve gerekse savunulmasında ailevi ilişkilerin etkin olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Bireysel fikirlerin yoğun olarak görüldüğü Mu'tezile'nin Basra ekolünde ailevi faktörler başta olmak üzere birtakım çevresel faktörler nedeniyle Tevhid, Sıfatullah ve İmamet konularıyla daha çok ilgilenilmiştir. Basra Mu'tezile bilginlerinin hayat hikâyelerine bakıldığında aynı çevrede yetişmiş olduklarından dolayı hemşerilik; hoca-talebe ilişkilerinden dolayı mezhepçilik ve baba-oğul, dayı-yeğen, enişte-kayınço gibi kan ve hısımlık yoluyla kurulmuş akrabalık ilişkilerinin etkin olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla en azından Mu'tezile mezhebinin Basra ekolü için söylemek gerekirse, Müslüman düşüncesinde akılçılık ve özgürlük gibi evrensel değerlerin doğmasında ve yayılmasında sadece dini anlayışların hâkim olduğu ilmi faaliyetlerin değil, aynı zamanda hemşerilik, mezhepçilik ve akrabalık gibi milli duyguların egemen olduğu sosyolojik unsurlarında belirleyici olduğu gerçeğidir. Buna göre Müslüman düşüncesi hakkında fikir yürütürken veya değerlendirmelerde bulunurken, sağlıklı karar verebilmek için ilgili dönemin sosyo-kültürel, sosyo-politik ve antropolojik yapısının da göz ardı edilmemesi gerekir.

## KAYNAKÇA

AKOĞLU, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul, İz Yay., 2006.

AYDINLI, Osman, "Mu'tezilî Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Maarife Dergisi*, S. 3, 2003.

<sup>140</sup> Hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ramazan Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hakim el-Cüşemî Örneği*, İstanbul, İşaret Yay., 2012, s. 29 vd.

- \_\_\_\_\_ *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001.
- \_\_\_\_\_ *Akılci Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara, Hititkitap Yay., 2010.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temimî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 2003.
- BAĞDADÎ, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu'l-Bağdad*, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948.
- BOZKURT, Nahide, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2002.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr, "Risale fî Benî Ümeyye", "Emevî İdaresi Üstüne", Çev. Yüksel Macit, *Hikmet Yurdu Dergisi*, S. 2, 2008.
- CÂRULLÂH, Zühdi, *el-Mu'tezile*, el-Müessesetu'l-Arâbiyyetü li'd-Dirasâti ve'n-Neşr, Beyrut, 1990.
- EL-BAĞDADÎ, Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, t.y.
- EN-NİSÂBÛRÎ, Ebû Reşid, *el-Mesâil fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, Thk. Rıdvan Seyyid, Beyrut, Ma'hadu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979.
- EL-HAYYÂT, Ebû Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbn Râvendî el-Mülhîd*, Thk. H. S. Nyberg, Beyrut, 1987.
- ERKAYA, Musa, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD*, S.13/2, 2008.
- EŞ'ARÎ, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Thk. Dr. Nuaf Cerrah, Beyrut, Dâru Sader, 1429/2008.
- ER-RUFAÎ, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire, 1346/1927.
- GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, Kayıhan Yay., 1979.
- HAKYEMEZ, Cemil, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezilenin Bağdat Ekolünün Doğuşu*, (yüksek lisans tezi), Ankara, 1998.
- HARPUTÎ, Abdullatif, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen, Ankara, İlahiyat Yay., 2005.
- HATİB BAĞDADÎ, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad ev Medinetü's-Selam*, Matbaatü's-Saade, Mısır, 1349/1931.
- İBNU'L-ESÎR, İzzeddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, Dâru Sader, 1965.
- İBN SA'D Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî, *Tabakâtu'l-Kübra*, Beyrut, t.y..
- İRFAN ABDULHAMÎT, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Ankara 2011.
- İBN HALLİKÂN, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnai'z-Zemân*, Kahire, 1948.
- İBN NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *el-Fihrist*, Tah. eş-Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut, 1417/1997.
- İBNU'L-MURTEZÂ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Suzana D. Wilzer, Beyrut, 1409/1988.
- İBN TAYFUR, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Kâtib, *Tarihu'l-Bağdad*, Nşr. İzzetü'l-Attâr el-Hüseynî, Kahire, 1949.

- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Thk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunus li'n-Neşr, Cezayir, 1974.
- \_\_\_\_\_ *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 2009.
- KAHVECİ, Niyazi, *Mu'tezile ile Şi'a Arasındaki Siyasal Tartışma*, Ankara, Araştırma Yay., 2006.
- KILAVUZ, Ahmet Saim "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", *UÜİFD*, Bursa, 19897.
- KİNANÎ, *el-Hayde*, Çev. Muammer Esen, Ankara, 2005.
- KOLOĞLU, Orhan Şener, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, İstanbul, İSAM Yay., 2011.
- MALATÎ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut, Mektebetu'l-Mea'ârif, 1968.
- MAKRİZÎ, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâru bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire, 1326/1824.
- NADİR, Albert Nasri, *Felsefetü'l-Mu'tezile: Tevhid, Allah, el-Alem*, İskenderiye, Matbaatu Daru Neşri's-Sekafe, 1950,
- NALLİNO, *Buhus fi'l-Mu'tezile*, ter. Abdurrahman Bedevi, Kahire, 1965.
- NÂŞÎ EL-EKBER, Abdullah b. Muhammed, *Mesailü'l-İmame*, Beyrut, 1971.
- RÂZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidu'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978.
- \_\_\_\_\_ *Tefsir-i Kebîr* (Mefatihü'l-Ğayb), Ter. Fuat Yıldırım, Lutfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, Ankara, Akçağ Yay., 1988.
- SERGİS, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-Matbuatü'l-Arabiyyetü ve'l-Muarrebe*, Mısır, 1928.
- SEZGİN, Fuat, (GAS) *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, (Arapçaya Çev. Mahmut Fehmi Hicazî ) S. Arabistan, 1983.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tsh. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1990/1410.
- TAFTAZANÎ, Ebu'l-Vefa, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yay., 1980.
- TRİTTON, A. S., *İslam Kelâmı*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara, AÜİF Yay., 1983.
- WATT, W. Montgomery, "The Political Attitudes of the Mu'tezilah", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1-2, London, 1963.
- \_\_\_\_\_ *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, Birleşik Yay., 1998.
- \_\_\_\_\_ *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelâmı*, (Islamic Philosophy and Theology), Çev. Süleyman Ateş, Ankara, AÜİF Yay., 1968.
- YÂKÛT EL-HEMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihabüddîn Yakut b. Abdullâh: *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, t.y..
- YILDIRIM, Ramazan, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri Hakim el-Cüşemî Örneği*, İstanbul, İşaret Yay., 2012.